

Religieuze cultuur van het alledaagse leven

Opleiding toeristische gids Limburg

Schooljaar 2015-2016

A. Reysen

*Al slaan de golven **Christoffoor**,
Gij loopt er veilig en sterk door
Want op uw schouder zit het Kind
Dat Koning is van stroom en wind.
Bid, dat mijn hart Hem dragen mag,
Dan vrees ik storm noch tegenslag.*

Inhoudsopgave

1. Sint Christoffel in Hasselt	3
2. De legende van Sint Christoffel	6
3. De iconografie van Sint Christoffel	7
a. De voorstelling van Sint Christoffel in het Westen:	7
b. De voorstelling van Sint Christoffel in het Oosten:	8
4. De aanroeping van Sint Christoffel	8
a. als geneesheilige	8
b. als noodhelper	9
c. als beschermheilige	9
d. als weerheilige	9
5. Sint Christoffel als patroonheilige	10
a. De patronaten van Sint Christoffel zijn ontelbaar	10
b. Sint Christoffel als patroon van de kloveniers	10
6. Rituelen rond Sint Christoffel	11
7. De diffuse grens tussen Sint Christoffel, Sint Martinus en Sint Nicolaas	12
8. Het verhaalsthema van de zelfrealisatie en een zinvol leven	12
a. In de voor-christelijke literatuur	12
b. In de christelijke literatuur	13
c. In de dieptepsychologische literatuur	15
d. In de moderne literatuur	16
9. Nawoord	18
10. Bibliografie	19

1. Sint Christoffel in Hasselt

In 1982 werd door Robert Vandereycken, ter gelegenheid van 750 jaar Hasselt en 300 jaar Virga Jessefeesten, een bronzen beeld vervaardigd van de stadsreus. Dit beeld bevindt zich op het O. L. Vrouwplein te Hasselt. Maar wie was en wat betekende deze figuur voor de stad Hasselt? De oudste sporen van deze stadsfiguur gaan terug tot de 15de eeuw maar waarschijnlijk is hij van veel oudere datum.

In de steden hadden reuzen een bijzondere plaats in het lokale volksleven. Zowat elke stad had in de 15de en de 16de eeuw zijn eigen stadsreus. Het beeld van de reus compenseerde de eigen machteloosheid en fysieke zwakte. Deze eerste reuzen waren eenzaten, verstokte jonkmannen die als afschrikmiddel dienden voor de belegeraars van een stad. Van de reus van Hasselt hebben we echter geen vroege afbeeldingen.

Deze Hasseltse stadsreus had een onderkomen in de wapenruimte bij de gezellen van het smedenambacht¹. Deze wapenruimte was ook de vergaderruimte van het smedenambacht, en later van de kloveniersgilde en de rederijders De Rode Roos. Dit had eenvoudig te maken met de situatie dat een lid van de ene groep meestal ook een functie had bij een van de twee overige groepen. Hij werd afwisselend Goliam, Goliath of Faradon genoemd. Vanaf 1497 nam hij als **Goliam** deel aan de Virga Jesseprocessie waarin hij gedragen werd door iemand van de Smedenkamer. Hij was de enige reus die meeging in een processie. Dit zou erop kunnen wijzen dat deze reus ook een religieuze functie had. Maar dewelke?

Vanaf de 16de eeuw behoorde het voortaan tot de taak van de Rode Roos, om tijdens de Virga Jessefeesten, niet alleen zorg te dragen voor de religieuze wagenspelen maar zich ook te bekommeren om de reuzenpop en de erbij horende rituelen zoals de erwtensoepbedeling.

De reformatie en het humanistisch denken in de 16de eeuw, had tot gevolg dat er overal een opdeling plaats had tussen het religieuze en het profane deel van een processie. Dit gaf de mogelijkheid om in het profane deel vrijer met wereldse taferelen om te gaan². Voortaan nam Goliam niet alleen meer deel aan de processies maar ook aan wereldlijke plechtigheden zoals de intocht van de prinsbisschop. Zijn naam veranderde in **De Langeman**. Pas in de 18de eeuw spraken de Hasselaren van hun **Christophorus**³. Was dit zijn eigenlijke naam en is daarmee het mysterie van de golem opgelost?

In elk geval was hij de patroon van de schuttersgilden van de stad, waartoe ook de rederijders behoorden. Rond 1850 schreef Jean-François Vandenrijcken, lid van de rederijderskamer “Een kort verhaal der avonturen van den zoogenaemden Lange Man der Rhetoricakamer te Hasselt...” De Langeman, als kind van zijn tijd kon meepraten over de gebeurtenissen waar in

¹ www. Hasel

² Prof. Dr. Stefaan Top – Volkskunde Leuven

³ . Sint Kristoffel was de patroonheilige van de schuttersgilden en de rederijderskamer was nog steeds een wapenkamer.

één generatie de Hasselaren drie keer van vorst veranderden: van Napoleon naar Willem I van Oranje en later naar Leopold I van Saksen-Coburg⁴.

Stilaan nam de interesse voor de reuzen overal af en zo stond ook in Hasselt, Christophorus te versloffen op de zolder van het Augustijnenklooster. In de 19de eeuw hernieuwde de interesse in het reuzenthema; nu echter als collectief denkbeeld.⁵ Hasselt had dus een nieuwe blikvanger nodig en de Rode Roos gaf aan Melchior Tieleman, de eerste directeur van de stedelijke academie, in 1813 de taak om de oude reus te vervangen. Als Antwerpenaar baseerde hij zich voor zijn ontwerp op de Antwerpse stadsreus Antigoon. Hij stelde hem hierbij voor als een zes meter grote middeleeuwse ridder. Burgemeester Cox⁶ gaf hem de naam van **Don Christoph**⁷. Deze naamswijziging werd zeker beïnvloed door de Napoleonisten, aanhangers van Napoleon die zich in Hasselt in een eigen sociëteit organiseerden en openlijk uitdrukking gaven aan hun bewondering voor de Franse Republiek⁸.

*Ja, zodra men u ter straat komt zien
Gaat Heer en boer u groeten biën.
En klein en groot en scheef en krom
Roept: "Don Christof, wees willekom!"*

⁴ Brochure van het Stadsmus nr 47 Gedenkmmonument (1856) voor de oud-strijders van Napoleon

⁵ Prof. Dr. Stefaan Top – Volkskunde Leuven

⁶ Grauwels, J. (1982), *Kroniek van Hasselt (1078-1914). Grepen uit het dagelijkse leven*. Hasselt, Heidelberg.

⁷ Om de 7 jaren bij de eerste ommegang van Virga Jesse deelt de reus erwtensoept uit op de geuzenmaandagochtend – actie van het Broederschap van O.L.Vr. Virga Jesse. Legende: soepuitdeling een herinnering aan een Spaanse edelman die de Hasselaren in tijden van hongersnood redde met de erwten op zijn zolder

⁸ /www.hetstadsmus.be/content.

Met de veranderde maatschappij werd de militaire functie van de Kloveniersgilde opgeheven. Deze middeleeuwse schuttersgilden evolueerden naar de latere schuttersverenigingen. Vermoedelijk gebeurde dit ook zo in Hasselt waarbij schutters bij elkaar kwamen in de sociëteit “des Archers du Demer”. Ze vergaderden in het café *Le jardin Agréable* aan de Kuringersteenweg, waar ze hun sportactiviteiten hielden⁹. Zo organiseerden ze toernooien met schutters uit Luik, Maastricht, Aarschot en Lier.

Sinds 1931 was er in de H. Hartwijk een kermiscomiteit actief die in 1950 de Koninklijke Maatschappij Sint Kristoffel werd. Hun lokalen bevonden zich aan de Oude Kuringerbaan. Deze maatschappij stelde zich tot doel om het sociale weefsel van de snel groeiende wijk te ondersteunen. Tot 1970 zorgden ze zo voor de jaarlijkse Kristoffelkermis. Ze stelden eveneens hun lokalen ter beschikking aan de wijkbewoners. De naam van het ontmoetingscentrum Sint Kristoffel wijzigde naar Crutzenhof, ter aandenken van de verdwenen herenhoeve Crutzen. Jaarlijks gaan hier de wijkfeesten door.

Er is in Hasselt ook “De vriendenkring Sint Kristoffel”. Dit is een andere organisatie die actief is in Runkst. Dat er zowel in de H. Hartwijk als in Runkst een Sint Kristoffelvereniging actief is, hoeft niemand te verwonderen want voor de komst van de spoorwegen behoorden beiden tot hetzelfde gebied ten westen van Hasselt.

En wat onze reus betreft? Hij is niet langer meer een solitaire figuur. Het Kempisch koppel Berb en Piersus vergezellen hem voortaan bij iedere optocht. De hernieuwde belangstelling voor reuzen in de 20ste eeuw wordt nu meer gevoed door de groeiende belangstelling voor de streekeigen volkscultuur en de toename van vrije tijd en welstand. Vandaar zijn reuzen weer prominent aanwezig in optochten.¹⁰

Het is verwonderlijk hoe vaak de naam van Sint Christoffel in Hasselt wel opdook. Een eigen parochie kreeg Sint Christoffel in de loop van de 20ste eeuw. De noodkerk in de Veldstraat werd pas als parochie Sint Christoffel door het bisdom erkend in 1972.¹¹

Maar wie was deze figuur eigenlijk? Wat is nu zijn statuut binnen de Rooms katholieke kerk? Hoe komt het dat hij nog steeds een belangrijke plaats inneemt in onze cultuur van het alledaagse leven?

⁹ www.ethesis.net/hasselt/hasselt_deel_II.htm Dries Theuwissen: Het cultuurleven in de 19de eeuw Hasselt. Proeve tot een dwarsdoorsnede

¹⁰ Prof. Dr. Stefaan Top – Volkskunde Leuven

¹¹ hasel.be/node/268007

2. De legende van Sint Christoffel

In het volksgeloof is Sint Christoffel altijd een populaire figuur geweest. We kunnen dit afleiden uit de frequentie waarmee ook nu nog steeds om zijn bescherming wordt gevraagd. Hij lijkt voor gelovigen een betrouwbare vaderfiguur te zijn die steun biedt in tal van beproevingen die een mens op zijn levensweg kan tegenkomen. Zo zal Sint Christoffel in elke tijdsperiode, een specifieke beschermende rol toegeschreven krijgen.

Het verhaal van Christoffel, de bekeerde reus, was al erg populair tijdens de middeleeuwen. Er waren toen meerdere verhalen over hem in omloop die, door hun situering in een welbepaalde tijd en ruimte, haast waarheidsgetrouw leken. Deze verhalen zijn eenvoudig volksverhalen met stichtelijk karakter waarbij de erbij gehaalde historische feiten eerder dubieus zijn. Dat is dan ook de reden waarom hij verwijderd werd uit het Acta Sanctorum. Toch lijkt dat niets aan zijn populariteit af te doen en blijft Sint Christoffel in het volksgeloof zijn plek behouden.

Het verhaal van Sint Christoffel dat onze regio bereikte is afkomstig uit Genua¹². In de Gulden Legendes, beschreef bisschop Jacobus de Voraigne in de dertiende eeuw de legende van St Christoffel. Dit boek was zeer populair en heeft zeker zijn invloed uitgeoefend op de wijze waarop christenen hun heiligen vereerden.

De legende van Sint Christoffel verhaalt het leven van de reus Reprobis, een monsterachtig uitziende mens. Zijn naam betekende de verwerpene. Maar het is juist deze verworpen mens die Christus op vierderlei wijze heeft gedragen: door het Christuskind op zijn schouders over de rivier te brengen, door zijn lichaam dat meermaals voor Hem gemarteld werd, door zijn geestelijke bijdrage waardoor de vrome verering van Christus toenam en door zijn prediking waardoor goddelozen zich bekeerden.

Maar wie was Reprobis? Kort samengevat was hij afkomstig uit de Levant en had tot levensdoel om de machtigste vorst ter wereld te dienen. Zo kwam hij in zijn zoektocht uiteindelijk bij een kluizenaar terecht die hem in de christelijke leer onderrichtte en hem de opdracht gaf zijn kracht in dienst te stellen van Christus. En zo droeg de gehoorzame Reprobis, steunend op zijn staf, de mensen over van de ene naar gene zijde van de rivier. Tot de dag dat een kind de slapende man tot driemaal toe riep om te worden overgezet. Maar toen zwol de rivier plots aan en begon het kind zo zwaar door te wegen dat de onbevreesde reus plots overvallen werd met angst. Op dat moment onthulde het kind dat het Christus was en doopte hem tot Christophorus wat zoveel wil zeggen als de drager van Christus. Als bewijs hiervan zou Christophorus zijn staf vruchten dragen als hij deze in de grond stak. Zo gezegd, zo gedaan, begaf de christusdrager zich naar Samos en kreeg aldaar de gave om de streektaal te spreken zodat hij de gemartelde christenen

Albrecht Dürer

¹² Wat ook niet verwonderlijk is vermits het land van Loon en Luik in Genua een eigen wijk had waar de doortrekkende kruisvaarders en handelaars onderdak kregen. Info uit de lessen van dr. Jan Vaes.

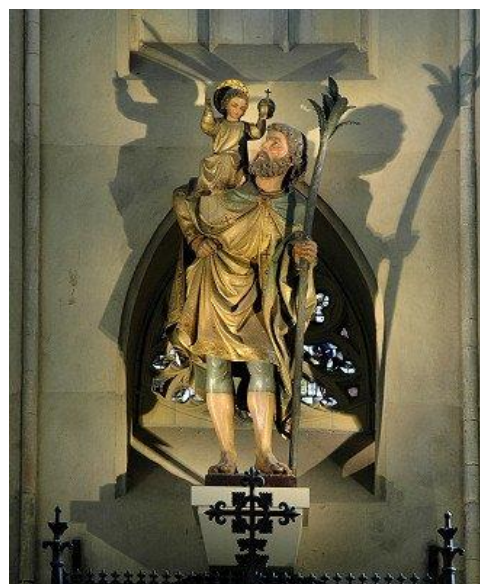
kon bijstaan. Toen hij zijn staf in de grond stak en deze vruchten voortbracht, bekeerden de goddelozen zich. Zelfs de door de tiran uitgezonden soldaten bekeerden zich. Toch ging Christoffel vrijwillig mee naar de koning voor de ondervraging. Christophorus antwoordde met: “voor de doop werd ik Reprobis genoemd en nu noem ik Christophorus. Voor de doop was ik een Chananeus en nu een Christianus”. De koning eiste dat hij aan de goden zou offeren, zo niet zou hij worden gemarteld. Maar telkens kwam Christophorus ongedeerd uit de martelingen tevoorschijn. Ook toen vierhonderd soldaten pijlen op hem afschoten, kon geen enkel ervan hem raken. Eén pijl keerde zich om en doorboorde het oog van de koning. Toen kondigde Christophorus aan dat hij de volgende dag ging sterven en dat de koning zijn blindheid zou genezen als hij, in de naam van God en de heilige Christophorus, zijn oog zou bedden in zijn martelaarsbloed. Zo gebeurde het en voortaan mocht niemand nog van de koning de naam van God of Christophorus lasteren¹³.

Het is dan ook niet te verwonderen dat dit verhaal de gelovigen sterk aansprak en heel wat kerken en kloosters gewijd werden aan deze volksheilige waarbij de Sint Christoffelkerk te Roermond, de enige kathedraal ter wereld is.

3. De iconografie van Sint Christoffel

De iconografie is een discipline in de kunstgeschiedenis die zich bezighoudt met de beschrijving van beelden en hun diepere betekenis. In het christendom heeft de iconografie de functie om te weten welke heilige door een beeld wordt voorgesteld. Zo duiden een aureool en een nimbus op de heiligheid van het beeld maar dan is nog niet geweten wie deze heilige wel is. Vandaar zijn er nog bijkomende attributen nodig om een heilige te omschrijven wanneer het authentieke portret ontbreekt. Opvallend is dat de iconografische voorstelling van Sint Christoffel in het Oosten sterk verschilt van de iconografische voorstelling in het Westen.

a. De voorstelling van Sint Christoffel in het Westen:
In het westen wordt Christoffel voorgesteld als een oudere reus met een bloeiende stok die een kind op zijn schouder over het water draagt. In de loop van de tijd kreeg deze angstaanjagende reus meer menselijke en vaderlijke trekken.¹⁴ Enkel het kind heeft een gouden nimbus en draagt de wereldbol met een kruis erop. Iconografisch stelt het kind Christus voor. Soms zien we dat er attributen als slangen, pijlen of een molensteen worden toegevoegd. Sint Christoffel zijn feestdag valt op 25 juli.

Kathedraal te Roermond

¹³ www.dbnl.org Joannes van der Vliet (1897-1898) St Christophorus In: Tweemaandelijksch Tijdschrift. Jaargang 4

¹⁴ <http://www.historieroermond.nl/heiligen/christoffel.htm>

b. De voorstelling van Sint Christoffel in het Oosten:
 St Christoffel wordt in de oosters-orthodoxe godsdienst voorgesteld als een cynocefaal, een reus met hondenkop.
 In het Oosten valt zijn feestdag op 9 mei.

Cynocephalus komt uit het Grieks en is een samentrekking van cyno (=hondachtig) en cephalo (een aandoening aan het hoofd)¹⁵. De Grieken kenden het hondachtige uiterlijke uit Egyptische voorstellingen waarvan Anubis, de god van de dood, wel de bekendste is. Zo zouden ook de Argonauten een gevecht geleverd hebben tegen de reuzen met een hondenkop en waren er Grieken die contact hadden met een volksstam in Indië, een bizar en brutaal volk, dat ze evocatief omschreven als een bende Cynocefalen.

Byzantijns museum in Athene

De oosters-orthodoxe kerk zal dit evocatieve beeld gebruiken om de primitiviteit en wildheid van de ongedoopte Sint Christoffel te beschrijven. Maar vermoedelijk gaat deze voorstelling terug op een foutieve vertaling van “genere canaaneo” (afstammend uit het geslacht in Kanaän). Cananeus werd zo verbasterd tot Canineus, wat hondachtig betekend¹⁶. Deze voorstelling van Christoffel als cynocefaal is wel niet algemeen aanvaard binnen de oosters-orthodoxe kerk.

4. De aanroeping van Sint Christoffel

Heiligen werden aanroepen wanneer de mens niet bij machte was om zelf een oplossing te bedenken. Aanroepen was een magische handeling die een troostend effect had op de lijdende mens. Zo baden gelovigen om tal van redenen tot Sint Christoffel.

a. als geneesheilige

In het volksgeloof werden bij elke ziekte wel een of meerdere heiligen aanroepen. De voorspraak van een welbepaalde heilige bij ziekte werd frequenter daar waar menselijke geneeskracht tekort schoot. Dank zij de goddelijke krachten van een welbepaalde heilige kon een kind tot leven worden gewekt of iemand van een ziekte genezen. Sint Christoffel werd zowel aanroepen bij tandpijn, ongevallen, verwondingen, epilepsie als oogziekten.

¹⁵ www.wikiwand.com/en/Cynocephaly Etymology

¹⁶ <http://www.historieroermond.nl/heiligen/christoffel.htm>

b. als noodhelper

In de middeleeuwen hoorde Christoffel bij de veertien Noodhelpers. Net als Maria, hadden ze een bemiddelende functie tussen mens en God. Velen van deze noodhelpers komen uit de begintijd van het Christendom. Ze behoedden de mens tegen elke vorm van onheil. De samenstelling van deze mannelijke en vrouwelijke heiligen kon per regio lichtjes verschillen; maar Christoffel was er wel steeds bij. Overal waren wel beelden en prenten te vinden van hem als noodhelper. Zo stond hij goed zichtbaar en groter dan de andere heiligen aan heel wat kerkdeuren. De middeleeuwse gelovige was er immers doodsbenuwd voor dat hij zou sterven zonder de heilige sacramenten te hebben ontvangen.

St. Christoffel in de kerk van Munster.

Naast een te vroege of gewelddadige dood, werd hij eveneens aanroepen door pestlijders en mensen met een besmettelijke ziekte. Ook hielp het om bij vermoeidheid deze heilige te aanroepen.

c. als beschermheilige

Gevaarlijke beroepen voelden zich door Sint Christoffel behoed. Zo deden timmerlieden, schippers, bergbewoners, bruggenbouwers, schattengravers, maar ook zwangere vrouwen beroep op hem. Ook het op reis of op pelgrimstocht gaan was vooral in de middeleeuwen een hachelijke onderneming. Dat deed je best met de bescherming van deze heilige. Hij was verder ook nog de beschermheilige van kinderen.

d. als weerheilige

Weerheiligen en weerspreuken waren voor de mens een oriëntering in de tijd. Het was een eeuwenoude wijsheden die de mens hielpen om greep te houden op de natuur. Zo zijn er heel wat spreuken die typisch zijn voor een bepaalde dag van het jaar. Sint Christoffel zelf heeft geen eigen weerspreuk maar hij werd aanroepen wanneer de natuur tegenwerkte zoals dit het geval was bij onweer, hagel, wateroverlast, droogte, vuurrampen of hongersnoden.

5. Sint Christoffel als patroonheilige

In de middeleeuwen kozen de ambachtsgilden elk hun eigen patroonheilige. Meestal was er wel een verband tussen ambacht en heilige. Omdat Lukas het portret van Maria had geschilderd werd hij tot patroon van de schilders. Deze gewoonte bleef voortbestaan toen er al lang geen sprake meer was van de ambachtsgilden.

a. De patronaten van Sint Christoffel zijn ontelbaar

Voor heel wat beroepsgroepen was en blijft Sint Christoffel de uitgelezen patroonheilige. In onze huidige tijd is hij vooral gekend voor *het op weg zijn* waardoor hij vanzelfsprekend een patroonheilige werd voor reizigers, zeelieden, piloten, schippers, lastdragers en allen die zich in het verkeer begeven. Maar ook tuinders en fruithandelaars namen hem tot patroon omwille van zijn vruchtbare staf. Zelfs boekbinders en hoedenmakers kozen voor zijn patronaat. Verder was hij de patroon van bruggen, bergstraten, veerponden en stadsvestingen.

b. Sint Christoffel als patroon van de kloveniers

De kloveniers waren leden van de schuttersgilde. Aanvankelijk was een schuttersgilde een stedelijke aangelegenheid die de taak had om een stad te beveiligen. Tot de 16de eeuw gebeurde dit met handboog en met een kruisboog. Nadien werd een musket ingezet. In het Frans werd dit een couevrine genoemd wat verbasterde tot colover. Vandaar dat, afhankelijk van de regio, gesproken werd van kolveniers of kloveniers. Omdat dit wapen ook gesymboliseerd werd door een klauw, sprak men soms ook wel van een clauweniersgilde.¹⁷ Deze gilde nam bij de ambachtsgilden een speciale plaats in en werd erg gewaardeerd om hun bijdragen¹⁸. Deze verdedigers van de stad bleven hun wapenoefeningen de “Ridderlijke oefening der Schutterij” en hun vereniging “De Broederschap van Edele handbooge” noemen.

In Mechelen sprak men van de Sint Christoffel- of Kolveniersgilde. Deze bestond uit gegoede burgers¹⁹. Kloveniers van Hasselt genoten eveneens veel aanzien en ook zij hadden Sint Christoffel als patroonheilige. In 1506 beloofde de Prinsbisschop zelfs dat hij dit Broederschap ging onderhouden en in stand houden. De stad schonk hen het Windmolenveld (een deel van de huidige H. Hartwijk). Ook in Antwerpen hadden de kloveniers Sint Christoffel als patroonheilige. Wanneer de Antwerpse kloveniers in 1611 bij Rubens een altaarstuk bestelden voor hun nieuw altaar, was het hun wens dat hij de patroonheilige zou schilderen. Maar Rubens wist op meesterlijke wijze het symbolische gedachtengoed van Sint Christoffel weer te geven. Hij kon ook niet anders daar net in deze periode deze heilige door de Jezuïeten van de heiligenkalender werd afgevoerd. In zijn “Triptiek met Kruisafneming” visualiseerde Rubens meerdere keren het thema van de christusdrager. Zo toont het centrale middenpaneel hoe Jezus’ vertrouwelingen hem dragen wanneer

¹⁷ Beij, J. (2009). De deugd van broederschap: Sociaal kapitaal van gildebroeders in de Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000. Oosterhout: Stichting Zuidelijk Historisch Contact

¹⁸ Uit deze middeleeuwse schuttersgilden ontstonden de latere schuttersverenigingen.

¹⁹ <http://www.mechelenblogt.be/2010/04/mechelse-kolveniersgilde-d1-gilde>

hij van het kruis wordt afgenomen. Zij worden tot dragers van het Licht dat Christus symboliseerde. Dit thema wordt herhaald in het rechtse buitenluik waar de kluizenaar zelf de drager van het Licht is en de lantaarn Christus symboliseert. Verder wordt dit thema nog enkele keren herhaald op de overige luiken zoals bij de opdracht in de tempel en de visitatie. En natuurlijk, om de gilde tegemoet te komen, schilderde hij op het linkse buitenluik de reus die het Christuskind over het water draagt²⁰.

Het altaarstuk wordt daardoor een oproep aan de gelovigen om zelf een Christusdrager te worden. Deze kruisafneming van Jezus behoort tot een van de hoogtepunten van de barokschilderkunst.

6. Rituelen rond Sint Christoffel

De volksdevotie rond Sint Christoffel is niet uitgestorven sinds hij zijn statuut van heiligheid heeft moeten inleveren. Een van de meest vertrouwde en gekende rituelen zijn de jaarlijkse autowijdingen. Het is een ritueel dat erg naar folklore en nostalgie ruikt maar blijkbaar nog even sterk als vroeger in de volkscultuur aanwezig is. Zo worden in Limburg jaarlijks, bij de aanvang

van de zomervakantie, voertuigen gewijd in Bilzen, Bocholt, Borlo, Genk-Hoevezavel, Gingelom, Ham, Heers, Henis, Houthalen, Kerkom, Kessenich, Kinrooi (enkel fietsen), Kortenbos, Maaseik, Maasmechelen, Montenaken, Munsterbilzen, Oostham, Opgrimbie, Runkst, Tongeren-Mal en Zolder.²¹ Daarom vinden we in auto's zijn afbeelding terug als een amulet, om mogelijk gevaar af te weren.

Tijdens de Sint Christoffelbedevaarten worden zowel voetgangers als voertuigen gezegend. De Sint Christoffelbedevaart van Bocholt gaat nu door op de laatste zondag van juni en is de oudste in Limburg.²² Evergem is het oudste bedevaartsoord van Sint Christoffel in België. Ook hier krijgen weggebruikers hun zegening.²³

In kerken vinden we aan de ingang van de kerk nogal eens een levensgroot beeld van Sint Christoffel. Dit beeld beschermde de gelovige tegen een plotse dood. Een alternatief was het meedragen van een prentje van Sint Christoffel. Zo droeg de Buxheimer Christophorusprent het opschrift "Op welke dag gij het gelaat van Christophorus zult aanschouwen, tot die dag zult ge zeker geen kwade dood sterven".²⁴

In Roermond zelf is dit niet nodig want daar prijkt Sint Christoffel op de kathedraal. Roermondse mensen voelen zich zo de hele dag beschermd wanneer ze in de ochtend even naar omhoog kijken.²⁵

²⁰ syllabus_olv_nl_4bc_beschrijving__rubens__kruisafneming (1)

²¹ <http://www.christusrex.be/teksten/heiligen-in-de-volksdevotie>

²² <http://www.hbvl.be/cnt/aid731437/78ste-bedevoort-sint-christoffel>

²³ [https://www.wikiwand.com/nl/Sint-Christoffelkerk_\(Evergem\)](https://www.wikiwand.com/nl/Sint-Christoffelkerk_(Evergem))

²⁴ Id.

²⁵ <http://www.historieroermond.nl/heiligen/christoffel.htm>

Een ander gebruik is het opspelden van een Christoffelmedaille bij kinderen. Met dit ritueel beschermen ouders hun kind tegen mogelijke gevaren. Zo kreeg ook ik, bij schooluitstappen, de gouden medaille van Sint Christoffel opgespeld. Dit is een zeer oud gebruik dat teruggaat op een heidens gebruik van de Romeinen dat later verchristelijkt werd.

7. De diffuse grens tussen Sint Christoffel, Sint Martinus en Sint Nicolaas

Voor de middeleeuwen waren vooral de heiligen Martinus, Christoffel en Nicolaas de grote rolmodellen van naastenliefde. Ze waren de meest populaire heiligen die bescherming boden tijdens pelgrimstocht en reizen.²⁶ Maar deze heiligen werden ook gezien als beschermers van kinderen. Daarom vinden we als attribuut bij hen dikwijls een kind, een zak vol kinderen of een tobbe met kinderen. Stilaan werd Sint Nicolaas de kindervriend bij uitstek.

8. Het verhaalthema van de zelfrealisatie en een zinvol leven.

Thema's uit de legende van Sint Christoffel lijken afkomstig te zijn uit heel wat oudere mythologische verhalen en sagen. In het Sint Christoffelverhaal wordt het thema van goed en kwaad als tegenstelling gebruikt waarbij de koning van Samos het kwade en de duivel verpersoonlijkt, terwijl de bekeerde Christoffel het goede verpersoonlijkt dat het kwade overwint. Dit duale thema vinden we in tal van sagen, sprookjes en legenden, wat in de dieptepsychologie gezien wordt als het proces dat de zelfverwerkelijking inluidt.

a. In de voor-christelijke literatuur

Reuzen en monsterachtig uitziende wezens, als expressie van het goede en het kwade, waren zowel gekend bij Egyptenaren, Grieken als Romeinen. Ze kwamen ook voor in mythen en sagen van Keltische en Germaanse stammen.

Het verhaalmotief van het kind op de schouders van de veerman is een zeer oud motief dat we terugvinden in voorchristelijke verhalen over de uitvaart waarbij de dode symbolisch naar de andere oever wordt gebracht en waarbij het kind of dwerg, de ziel van de afgestorvene symboliseert. Een bekende veerman is Charon.

In de Egyptische cultuur droeg de god Anubis Horus, de valkgod, over de Nijl.²⁷ Christoffel lijkt hiervan een christelijke variant te zijn. Ook de blinde Orion, die zich liet leiden door het geluid van de smeden van Hephaistos, kreeg, uit medelijden, een dwerg tot begeleider mee. Gezeten op Orions schouders wijst de dwerg hem de weg naar de woonplaats van Helios en Eos, zijn bestemming.

²⁶ <http://www.tenbunderen.be/bedevaarten/bedevaartsplaatsenalgemeen.html>

²⁷ Wikipedia

Hermes draagt Dionysos
naar de nimfen

Andere deelthema's komen voor in Griekse verhalen zoals het verhaal van Hermes die het godenkind Dionysos in veiligheid brengt. En er is Odysseus zelf die de goden trotseert; zijn reisverhaal is te begrijpen als een zoektocht naar zichzelf.

Het motief van de reus die een kind draagt, wordt eveneens verhaalt in de mythe van Wate, een oude Anglo-Saksische reus, die zijn zoon Wieland over de rivier naar de dwergen draagt, om hem bij de smeden in de leer te laten gaan²⁸.

Ook het verhaal van de hondachtigen, de Cynocephali²⁹ heeft oude wortels die terug gaan tot de tijd voor Alexander de Grote. Grieken beschreven hen als bergbewoners die aan de Indus leefden. Het was een primitief en onoverwinnelijk volk met het gelaat van een hond met lange tanden en lange nagels. Ze verstonden de Indische taal maar waren niet bij machte om deze te spreken en gebruikten als communicatiemiddel geblaf en vingertaal. Ze leefden in grotten, sliepen op gras en leefden van de jacht, schapenteelt en oorlog. Ze aten hun vlees rauw, begrepen het concept van handeldrijven niet en de rijkere onder hen droegen linnen kledij. Ze werden wel 200 jaar oud en hun aantal werd geschat op 12000 stamleden. In elk geval, de Grieken waren van deze vreemde wezens bang.

b. In de christelijke literatuur

Christelijke verhalen hebben voor een groot deel hun oorsprong in deze van het Joodse volk. Ook de bijbel kende een reuzenvolk dat leefde in het land van de Kanaänieten. Daar leefde Goliath, een kampvechter van het leger der Filistijnen. Om bloedvergieten te voorkomen, ging hij een tweegevecht aan met de kleine David, de latere koning van Israël. Er is het vermoeden dat Goliath geen persoonsnaam was maar een aanduiding van iemand die reusachtig groot was. Net als Goliath stamde ook Christoffel uit het land van Kanaän en was hij onbevreesd en reuzengroot. Kunnen we daaruit begrijpen dat de naamsverandering van de Hasseltse reus, Goliam eigenlijk in het verlengde ligt van deze verhalen?

Het attribuut van de stok van Sint Christoffel lijkt te verwijzen naar een psalm waarbij de rechtvaardige zal bloeien als een palmboom. Wanneer Christoffel de doop ontvangen heeft, zegt het Christuskind dat de stok het bewijs zal zijn van deze gebeurtenis. Bij de aanvang van zijn prediking steekt Sint Christoffel zijn stok in de grond en brengt deze stok vruchten voort. Zijn aanvankelijk leeg en zinloos leven wordt vruchtbaar en zinvol³⁰.

²⁸ www.genealogy.com/forum/surnames/topics/vail/1317: The Waetlings, in Teutonic myth, are those descended from Wade, the Anglo-Saxon giant. He and his kin were friends of Thor and were called Keepers of the Ford. They protected the crossing of the Elivagar, the great river that flows from the Groenasund, through Midgard to Niflheim. According to myth, Wade carried his son Weyland across the deep Elivagar, on his shoulder. The Waetlings gave their name to Watling Street, the medieval English road that once divided the Danes in the north from the Anglo-Saxons in the south.

²⁹ <http://www.gods-and-monsters.com/cynocephalus.html>Cynocephalus

³⁰ <http://www.heiligen.net/heiligen/07/25/07-25-0250-christoforus.php>

De hondenkop van Sint Christoffel zou in De Geheime Leer³¹ van de theosofoe Blavatsky gezien worden als een voorbeeld van een in aanvang mislukte mens. Aan de hand van vertellingen legt de esoterische filosofie het transformatieproces van het bewustzijn uit. Zo wijst deze leer erop dat het scheppingsproces van de mens voorafgegaan werd door tal van

mislukkingen. Een slecht mens was een mislukt schepsel, te herkennen als watermens, geitmens, *mens met een hondkop* of met een vissenijs. Een gekend verhaal in dit verband is het verhaal van de transformatie van Lucius die wijsheid wilde vergaren en hiernaar op zoek ging. Tijdens een van zijn avonturen kreeg hij een ezelskop toen hij, vanuit zijn verlangen om sneller en gemakkelijker wijs te worden, de foute zelf gebruikte. Met zijn ezelskop is de wijsheid nu wel ver zoek en komt hij, net als Pinokkio, in de dierenwereld terecht. Pas na heel wat vernederende beproevingen te ondergaan kreeg hij eindelijk zijn menselijke gedaante terug.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de christelijke middeleeuwer zich niet zozeer bezighield met de vraag of de hondachtigen al dan niet bestonden. Hun vraag richtte zich vooral op het thema van hun menselijk “gehalte”. Daarmee hield ook de heilige Augustinus zich bezig. Hij vroeg zich af of de Cynocefalen afstammelingen waren van Adam en of ze wel menselijk waren. Zo werd ook aan het hof van Karel de Grote over de Noormannen gepraat als mensachtigen met een hondenkop die een lager menselijk gehalte hadden dan de Franken zelf.³²

In het middeleeuwse oosten konden de Cynocefalen na hun doop verlost worden van hun hondenkop. Het meest gekende verhaal hieromtrent was wel dit van Sint Christoffel. Hij was een wild en gevreesd krijger, erg groot en lid van de stam van de hondenkoppen. Na zijn doop werd hij beloond met het menselijk uiterlijke. Deze overtuiging hing ook Walter van Speyer, bisschop-dichter en hofkapelaan van keizer Otto III aan. De Frankische theoloog Ratramnus van Corbie³³ schreef er zelfs een brief over waarin hij aanmaande de Cynocefalen als mensen te behandelen en dat het een christenplicht was om hen het Evangelie te brengen. Ze werden in de dertiende eeuw ook beschreven door de dominicaan Vincent van Beauvais die

Prent uit de Kievan psalter, 1397

³¹ Joy Mills (1988). Leven in wijsheid: lezingen over de Geheime Leer. Uitgeverij der Theosofische Vereniging in Nederland

³² www.wikiwand.com/en/Cynocephaly Etymology

³³ www.wikiwand.com/nl/Ratramnus_van_Corbie

hen vredig en aardig vond; maar eens kwaad, wreed en onmenselijk.

Verder is er nog het verhaal van Koning Arthur die in Edinburgh tegen Rough-Gray, half mens-half hond, vocht. En tot slot waren er de verhalen van Marco Polo over de barbaarsheid en de wreedheid van de Cynocfalen.

c. In de dieptepsychologische literatuur

De Jungiaanse dieptepsychologie vertrekt vanuit de hypothese dat naast het persoonlijke onbewuste, zoals beschreven in de psycho-analyse, er ook een collectief onbewuste werkzaam is. De verbinding met deze onbewuste collectieve laag is belangrijk om tot een werkelijk zinvol leven te komen. Enkel leven vanuit aangereikte inhouden resulteert in een leeg leven, ook al komen deze inhouden uit een ideologie of godsdienst. Hoezeer Sint Christoffel, na ingewijd te zijn in de christelijke leer, zijn best deed om gehoorzaam zijn taak als veerman uit te voeren; het on vervulde verlangen bleef aan hem knagen. Hij wachtte op het moment waar hij zijn Meester zou ontmoeten. Toen het archetypische Zelf in hem ontwaakte, sloeg hij er eerst geen acht op. Hij hoorde amper de kinderstem die hem tot driemaal toe diende wakker te roepen.

Het kind staat hier voor het werkzame archetype dat oproept om de weg naar binnen te durven gaan. Deze archetypen zijn afkomstig uit de ongrijpbare laag van het collectief onbewuste en kunnen verschijnen als een beeld, een stem of een motief. De functie ligt erin dat de verbinding gereguleerd wordt tussen de innerlijke en de uiterlijke werkelijkheid. In deze verbinding voltrekt zich het individuatieproces van de mens. Voor de middeleeuwse mens was het Christuskind een sterk aangrijpend en beklijvend archetypisch beeld van het Zelf. Het archetype van het Zelf dat zich als Christuskind openbaarde, werkte zo sterk in op Sint Christoffel dat hij totaal veranderde en daarbij ook een andere naam aannam. De arrogante, trotse Reprobis die enkel de sterkste wilde dienen veranderde zo in een nederige man die ontdekte dat hij enkel een dienaar kon zijn van het grotere Zelf.³⁴

Is het Ik niet sterk genoeg dan kan, bij doorbraken van het onbewuste, de waanzin de overhand nemen. Oerverhalen, mythen, sprookjes, godsdiensten en dromen zijn uitgekristalliseerde motieven die het Ik helpen om met deze boodschappen om te gaan. Ook het verhaal van Sint Christoffel kan begrepen worden als een uitgekristalliseerd motief dat doorheen de tijd zijn kracht heeft behouden.

Het hoofdmotief van de zelfrealisatie

Zelfrealisatie is het centrale motief in het verhaal waardoor Sint Christoffel over de eeuwen heen de mens blijft aanspreken. De werkzaamheid van het archetype van het Zelf kondigt zich in deze legende aan wanneer het water in de rivier begint aan te zwellen en het kind onverklaarbaar zwaar wordt. De onbevreesde veerman wordt gegrepen door primitieve angst en vreest voor hun leven. Jung beschrijft hoe een ontmoeting met archetypische inhouden vaak voorafgegaan wordt door zulke panische of primitieve angst.

Door de weg naar binnen te durven gaan, verlaat de veerman zijn comfortzone en is hij bereid om een nieuwe weg in te slaan waarbij hij, als zendeling nu, zich ten volle wijdt aan zijn werkelijke levensopdracht. Daarin komt zijn individuatie tot ontwikkeling en wordt hij als

³⁴ Jung, C. (1964). *De mens en zijn symbolen*. Rotterdam, Lemniscaat

volledige mens³⁵ ook “een drager van de samenleving”. Het proces van individuatie waarbij de innerlijke werkelijkheid zich verbindt met de uiterlijke werkelijkheid is tegelijkertijd zelfontwikkeling en sociale ontwikkeling.

In onze tijd zal het archetype van het Zelf een andere inhoud aannemen dan ten tijde van de middeleeuwen. Zo verscheen bij Dag Hammarsköld het archetype van het Zelf als een motief. Hij schreef in zijn dagboek hoe hij niet wist wie of wat de vraag stelde, of wanneer deze werd gesteld. “Ik weet niet of ik wel antwoord gaf. Maar eens heb ik tot iemand – of tot iets – *ja* gezegd. Vanaf dat ogenblik heb ik de zekerheid dat het leven zinvol is en dat daarom ook mijn leven, in onderworpenheid, een doel heeft”.

Het archetypisch beeld van de reus

De reus werkt vaak als grondmotief voor de vader, de bron van gezag en kracht. Dit beeld wordt nog krachtiger door het contrast met het kind dat hij draagt.

Maar de reus heeft ook iets dierlijks en demonisch. Brutale kracht en wildheid staan bewustwording in de weg. Het ijdele ik-monster dat enkel dienaar van de sterkste heerser wil zijn, dient te worden onthoofd zodat het zich kan onderwerpen aan het Zelf. Dan pas kan het proces van zelfwording op gang komen.

Het archetypisch beeld van het goddelijke kind

Het beeld van het goddelijke kind is in alle culturen een sterk werkend archetype. Het is dan ook goed te begrijpen dat Christoffel overvallen wordt door angst wanneer dit archetype in werking treedt. Het kind dient hier begrepen te worden als de ontmoeting van de mens met zijn ware Zelf. Dit wordt nog sterker bekrachtigd door de aanwezigheid van de ronde bol; de werldebol die het kind in zijn handen houdt³⁶. Beide zijn krachtige beelden die, net als de steen, individuatie aankondigen. Het archetype van het kind houdt daarenboven een verwijzing in naar de toekomst en is een anticipatie op groeiend bewustzijn en zelfrealisatie. De ontmoeting met het Christuskind zorgt dan ook voor een drastische wending in het verhaal. Christoffel verlaat zijn post als veerman en trekt naar heidense gebieden waar hij zichzelf realiseert en zijn leven ten volle benut. Zijn leven heeft zin gekregen.

d. In de moderne literatuur

De grondthema's van Sint Christoffel zijn nooit ver weg in de moderne literatuur en telkens confronteren ze ons met ons menszijn. Vooral het thema van het vreemde, de andere, de verworpenen der aarde en de hiermee gepaard gaande angsten, lopen als een rode draad doorheen de hedendaagse literatuur.

Het verhaal van de “vreemde” is ook het thema in de strip “Maus” van Art Spiegelman. Hij gebruikt de metaforen van dieren om aan te geven dat mensen naar elkaar kijken als “anders” en hen, zonder hun menselijkheid te erkennen, op grond daarvan verwerpen.

Michiel Tournier verbond in “De Elzenkoning” de legende van Sint Christoffel met het thema van de kinderlokker. De schrijver werd hierbij geïnspireerd door het gedicht van Goethe.

³⁵ De volledige mens is de mens die het goede en het kwade (=zijn schaduw) heeft ontmoet en vandaaruit deemoedig handelt. Jung bedoelt hiermee in elk geval niet dat de mens volmaakt kan worden. In elk individu opnieuw manifesteert zich het Zelf op een eigen, individuele manier.

³⁶ Jung, C. (1964). *De mens en zijn symbolen*. Rotterdam, Lemniscaat

“De Elzenkoning” werd later bewerkt tot een theaterstuk en een film. In de film vertolkt John Malkovich de hoofdrol van de man die zijn eigen onverwerkt kinderleed op zijn schouders meedraagt en zo geleidelijk geobsedeerd geraakt door kinderen³⁷.

Ook ‘Une tête de chien’ van Jean Dutourd heeft het thema van het anders zijn tot onderwerp waarbij een moeder het leven geeft aan een kind dat anders is dan ze verwacht had; het heeft een hondenkop, maar vooral ook hondenmanieren.

Het thema hoe de mens van vandaag zijn angsten hanteert en hierbij toch nog hoopt op een behouden thuiskomst, werd in 2014 gebracht door Silence Fini en de Werf in een voorstelling over het fantastische leven van de heilige Sint Christoffel.

³⁷ <http://users.skynet.be/kunstencentrumbelgie/programma/theater/ELZENKONING.htm>

9. Nawoord

Toen ik na een kort verblijf in de wijk, jaren later terugkeerde om me er voor de rest van mijn leven te vestigen, bleek de Kristoffelzaal in 1971 van naam te zijn veranderd omwille van de erkenning van de nieuwe parochie Sint Kristoffel te Runkst; voortaan noemde de zaal Crutzenhof naar de verdwenen herenhoeve Crutzen. Dat deed wat vreemd aan. Ik merkte dat ik deze naamswijziging spijtig vond en vroeg me af waarmee dit te maken had...en toen herinnerde ik me de kleine, gouden medaille die mijn moeder me opspeldde wanneer ik, zonder ouderlijke bescherming, de wijde wereld introk.

Ik vond dit dan ook een uitgelezen moment om voor deze opdracht stil te staan bij de figuur van Sint Christoffel, gedeeltelijk wat hij voor mij betekende, voor de stad waar ik ben neergestreken en voor de mens van vandaag.

Tijdens mijn zoektocht ontdekte ik dat van de geest van Christoffel meer in onze wijk aanwezig is dan enkel een Kristoffelzaal. Zo ontdekte ik dat de wijk een eigen muziekvereniging had, genoemd naar Kristoffel en dat deze maatschappij tot 1970 de Kristoffelkermis organiseerde. Deze vereniging draagt ook nu nog actief bij tot het sociaal weefsel van de wijk.

Door met het Christoffelthema bezig te zijn, ben ik steeds dieper in het onderwerp van Christoffel afgedaald. Deze patroonheilige blijkt dus al van oudsher over de stad te waken. Ik begrijp nu het belang van deze reus in de Virga Jessefeesten. Vooral met het komende Virga Jessefeest in 2017, besef ik dat ik op een andere wijze naar de processie zal kijken en me zowel verbonden zal voelen met een rijk verleden als met de mensen van onze tijd.

De kracht van dit beeld blijft de mensen ook vandaag nog beroeren. Het is niet enkel de folklore die hen ertoe aanzet om, tijdens de ommegang en de uitstalling, Don Christoph in zijn grootsheid op foto vast te leggen. Zonder er bewust van te zijn, spreekt zijn verschijning ons aan op een veel diepere laag en laat hij ons hart trillen.

Annemie Reysen

Hasselt, 9 mei 2016

10. Bibliografie

- Apuleius, L. vert. Hunink, (2003). *De gouden ezel: metamorfosen*. Amsterdam, Athenaeum, Polak en Van Gennep
- Beij, J. (2009). *De deugd van broederschap: Sociaal kapitaal van gildebroeders in de Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000*. Oosterhout, Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Claes, J., Claes, A. & Vincke, K. (2002). *Sanctus, meer dan 500 heiligen herkennen*. Leuven, Davidsfonds.
- De Baere en Gessler, J. (1913). *De geschiedenis der Hasseltsche Rederijderskamer*. Hasselt, St Quintinus-drukkerij.
- Geybels, H. (2013-2014), *Cultuur van het alledaagse leven*. Cursus voor de gidsenopleiding. Syntra
- Geybels, H. (2015). *Alledaags geloof: christelijke religieuze volkscultuur in Vlaanderen*. Leuven, Acco.
- Grauwels, J. (1982). *Kroniek van Hasselt (1078-1914). Grepen uit het dagelijkse leven*. Hasselt, HeideLand.
- Hammerskjöld, D. (1963). *Merkstenen*. Desclée De Brouwer.
- Ilsen, M. (2000). *500 jaar Rederijders in Hasselt*. Morsel, Blue Print.
- Ilsen, M. (2010). *Don Christoph, de Langeman. Een reuzenverhaal – Erfgoedcel*
- Jaffé, A., (1979). *Jung over de zin van het leven*. Rotterdam, Lemniscaat.
- Jung, C. (1970). *De mens en zijn symbolen*. Rotterdam, Lemniscaat.
- Mills, J. (1988). *Leven in wijsheid: lezingen over de Geheime Leer*. Uitgeverij der Theosofische Vereniging in Nederland
- Smit, G. & Worm, P. (1946). *Roosjes uit de Hemeltuyn*. Utrecht/Antwerpen, De Fontein.
- Theuwissen, D., *Het cultuurleven in de 19de eeuw Hasselt. Proeve tot een dwarsdoorsnede*. www.thesis.net/hasselt/hasselt_deel_II.htm
- Vaes, J. (2013-2014). *Geschiedenis van het graafschap Loon en het Prinsbisdom Luik*. Cursus voor de gidsenopleiding Syntra.
- Van der Linden, S. (1999). *De heiligen*. Antwerpen, Contact Antwerpen
- Van der Straeten, (2014). *Historisch overzicht van de Broederschap van de Virga Jesse 1314-2014*. Hasselt, Stad Hasselt.
- van der Vliet, J. (1897-1898) St Christophorus In: Tweemaandelijksch Tijdschrift. Jaargang 4 (www.dbnl.org)
- <http://www.christusrex.be/teksten/heiligen-in-de-volksdevotie>
- <http://www.genealogy.com/forum/surnames/topics/vail/1317>
- <http://www.gods-and-monsters.com/cynocephalus.html>
- [Cynocephalus](http://www.hasel.be)
- <http://www.hbvl.be/cnt/aid731437/78ste-bedevoort-sint-christoffel>
- <http://www.heiligen.net/heiligen/07/25/07-25-0250-christoffel.php>
- <http://www.historieoermond.nl/heiligen/christoffel.htm>
- http://www.hetstadsmus.be/images/dbimages/docs/pub_keik047.pdf
- [http://only-hasselt.be/wp-content/uploads/2014/06/infokrant Juni 2011](http://only-hasselt.be/wp-content/uploads/2014/06/infokrant_Juni_2011)
- <http://www.mechelenblogt.be/2010/04/mechelse-kolveniersgilde-d1-gilde>
- <http://www.tenbunderen.be/bedevoorten/bedevoortplaatsenalgemeen.html>
- <http://users.skynet.be/kunstencentrumbelgie/programma/theater/ELZENKONING.htm>
- <http://http://wh>
- <http://www.wikipedia.org>
- <https://www.wikiwand.com/en/Cynocephaly> Etymology
- Folder Rubens, Architectuurwandeling Antwerpen
- Toerismepastoraal Antwerpen - syllabus_olv_nl_4bc_beschrijving__rubens__kruisafneming